

Utószó

1962 tavaszára a vizsgált területen Lövete kivételével minden faluban a családi gazdaságok túlnyomó többségét a kollektív gazdaságokba kényszerítették. (Lövétén az ötvenes évek közepén néhány szegényebb családdal megalakult kollektív gazdaságot nem sikerült bővíteni). A két Homoród mentén a magántermelő társadalmat gyakorlatilag felszámolta az állami gazdaságirányítás. Nyílt agresszióra, karhatalmi erőszakra nem került sor: a termelők döntő többsége aláírta a belépési nyilatkozatokat, akik ezt nem tették meg, azok városokra menekültek a falvakból. Volt néhány gazda, aki távoli erdőki-termeléseken rejtőzött el, hogy lovait, szekérét megtarthassa.¹ A falvak tehetősebb gazdái később úgy emlékeztek a közös gazdaságok megszerzésére, hogy: „Akkor jött a megsemmisülés (...) jött a kollektív.”²

A közel másfél évtizedes könyörtelen társadalmi-gazdasági elnyomásnak egyik mentális következménye az alapvető értékek devalválódása volt. Megváltozott a legfontosabb vagyoni- és presztízstényező, a földbirtok szerepe. A kényszer oda vezetett, hogy sok falusi szabadulni akart, örökölt, vagy hosszú évek kuporgatásával gyarapított földbirtokától. Egy családfő 12 évet szolgált Brassóban és keresetéből több hektár földet vásárolt, így emlékezett belépési nyilatkozat aláírására: „*olyan könnyen odaírtuk, az úgy meggyűlöltette volt már a birtok magát, úgy megutáltuk volt (...)*”³

Az 1948-1962 közötti időszak falusi társadalmában bekövetkezett változásoknak csak egyik aspektusa a gazdasági autonómia felszámolása, a termelők soha nem tapasztalt állami függőségének kialakulása. Természetesen a kollektivizálás befejezése nem azt jelentette, hogy e függőségi viszonyt ellenállás nélkül elfogadták a termelők. Volt olyan gazda, aki, a gazdasági felszerelése beletárolása másnapján az erdőn már döntötte a saját szerszámnak, szekérnek szükséges „*eszközfát*”⁴. Az állam és az egyén harca az új keretek között tovább folytatódott.

A külső kényszerek egy másik következménye a társadalmi mikroviszonyok átalakulása volt. Egyik előző fejezetben tárgyaltuk a falusi termelő társadalom hatalmi beavatkozással szembeni védekező magatartásformáit. A homoródmenti falvak belső, mikrofolyamatainak megértéséhez, a csoport- és személyközi viszonyokban külső nyomásra bekövetkezett változások megismeréséhez, a korabeli társadalompszichológiai helyzetről, kevés az írott forrás. Csak néhány korabeli egyéni feljegyzésre és a korszakot átélt emlékezők szubjektív élményanyagára hagyatkozhatunk. Ez a körülmény fölveti azt a kérdést, hogy az emlékezők szubjektív élményanyagából konstruált szóbeli történeteknek mi az értéke a múlt megismerésében. Gyáni Gábor szerint az orális történet a „múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem ennek megértése szempontjából fontos. Erre a célra viszont jó eszköz az orális történet, sőt erre a célra sokkal alkalmasabb, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás.”⁵

A felülről lefelé kiépített merev, monopolisztikus hatalmi berendezéssel a politika megváltoztatta a társadalmi érintkezések, kapcsolatok és viszonyok hagyományos kulturális mintázottságát. Érvénytelenítette a vagyoni-, társadalmi elemekből szövődő presztízhierarchizáltságot. A helyi életvilágokban az ebből következő aszimmetrikus alapviszonyok rendjének átalakulása kezdődött el: a társadalom szövetében létezett a szerepek, pozíciók egy *rendje*, a társadalmi világ „éppúgy létének” addig meg nem kérdőjelezett rendje, amit az új társadalomirányítási elképzelések felforgattak, a lokális társadalmi terekben, új addig ismeretlen alá-fölé rendeltségű viszonyokat teremtettek.

A társadalom- és gazdaságirányításban alkalmazott (az előbbi fejezetekben tárgyalt) kényszerítőeszközök, a hagyományos kulturális minták (pl. vallásgyakorlás) ellenében kibontakoztatott hatalmi legitimációs tevékenységek, a gazdasági bizonytalanság (aszály, pénzstabilizáció, kötelező beszolgáltatások, kényszermunka, közületek vagyonának államosítása) feszültségekkel, szociális félelmekkel terhelték a társadalmi kapcsolatokat: *S akkor hallottam, hogy úgy féltek a fekete kocsitól, s én nem tudtam, hogy mi a fekete kocs, azután tudtam meg, hogy olyan nagy vót a felügyelet, hogy ha valaki valami olyant talált*

*szólani, vitték a Duna csatornához (...) Úgy félt mindenki, éjjel vették ki az embőrt az ágyából, éjjel tizenkét órákor, hogy ne lássa se szomszéd, se senki, hogy hova lett el. Anyám osztán annyit félt, hogy apámat nehogy elvigyék (...) Hogy ötvenhat előtt mi vót, azt nem lehet kimondani, az emberekkel csúfoltak, a nagygazdák a karikatúrákra ki vótak téve az iroda eleibe. Mint Sándor Lajos Futuc, annak annyi birtoka vót, de az az embör olyan nehezen élt, egyik napról a másikra, s más nagybirtokos embörök, mert a föld nem termett annyit, amennyit bé kellett adni. Megmondták, ennyi hektár földed van, ennyi búzát kell beadni, s ha nem adtad bé vittek el a fekete kocsival a Duna csatornához. Attól féltünk.*⁶

A korszak társadalompszichológiai stresszét jelzi, hogy a székely falvakban ezekben az években elterjedtek a látomásos jelenségek.⁷

Homoródalmáson a már többször idézett Antónia Péter 1949. június 20-án az alábbi bejegyzést írta naplójába: *Máma a nép elégedetlen és bizonytalan életben él, mert a tulajdonjog megszüntetése előtt áll, és amiatt semmi alapra nem munkálkodik, csak vár, hogy vajon mi is fog történni, a jövőmondókba bíznak és az üvegablakon játszó szín látszik és azt képzeli a nép, hogy jézusnak a képit ábrázolja, mivelhogy ez a kormány tiltsa a vallást és abba jár, hogy a vallások megszűnjenek. Ezekután még kevés a népnek az élelmiszer, mert a búzát elvették volt olcsón (...) nincs pénzlehetőség semmi és nem hoznak sehonnan gabonát, tehát le akarják építeni a népet, hogy a kolhoz könnyebben megvalósuljon.*

E rövid naplórészletben utalás található néhány olyan társadalmi tényezőre, amely a kor társadalomlélektani viszonyait meghatározta: gazdasági nehézségek, a tulajdonviszonyok és a kulturális gyakorlat erőszakos átalakítása, a gazdasági önállóság, a döntési- és rendelkezési hatáskörök korlátozása és mindezek következménye: a társadalmi szorongás, kilátástalanság, reménytelenség állapota.

1957-ben, a kötelező beszolgáltatási rendszer megszüntetése utáni első esztendőben a fenti naplóíró a következőket jegyzi fel: *az 1957-ik esztendő is elrepült a fejünk felett, amelyik olyan áldásos év volt, hogy nem tgyuk meghálálni az Istenek, mindenből [terményből - O. S.] lett elég rendesen. Mű is elég jól voltunk, gabonafélét nem kellett beadni, mentek a földvásárok, az élet nem volt olyan terhes mint a mult évekbe, de ahogy békövetkezett November, kezdték megszervezni a társulást és a népet mintha leforrázták volna, nemigen ment még a kapun se ki. Hát*

nem tudom leírni, milyen nagy gondolkozásba voltunk, mit tudjunk teni.”

A falusi társadalom nyugalmaéhoz, a reménykedéshez elég volt a gazdasági kényszer minimális enyhülése (a terményelvonás más formái továbbra is léteztek), és a kedvező időjárásával „áldásos” esztendő: de amikor újra szembesült a kényszerrel a bezárkózás, atomizálódás lesz a következmény. A horizontális társadalmi kapcsolatok megszo- kott működését szétzilálja a külső beavatkozás, az ember még a kapun se szívesen megy ki. Nincs társadalmi nyilvánosság.

Pierre Mannoni a félelemről írott könyvében kifejti, hogy a társadalmi élet legmélyére hatoló külső hatások, mint amilyen a kollektív erőszak „a társadalom tagjaiban megerősíti az egység érzését, vagy ellenkezőleg, bomlasztó hatású.”⁸ A két Homoród menti falvakban a félelem egyik következménye a hasonló helyzetű társadalmi csoportok kooperációs készségének növekedése volt. Az „egység érzése”-nek kifejezését a kooperációformák leírásánál korábban már tárgyaltuk.

A félelem másik következménye a „bomlasztó hatás” is a társadalmi gyakorlat része volt: a falu társadalmának „szétzüllesztését” a személyi ellentétek fokozódása, a hatóságok felé tett „lakossági bejelentések” sokasodása jelezte.

De a félelem nemcsak az alávetetteket kerítette hatalmába, a hatalom sincs biztonságban, állandóan figyel, ellenőriz, informálódik: *észleltek-e ellenséges megnyilvánulást?* – érdeklődik a rajoni vezetés folyamatosan a helyi jelentések, beszámolók készítőitől. A hatalom állandó hadat visel a „rémhírterjesztőkkel” szemben: a rémhíreket *vissza kell verni*. Általában a kulák jelzője a „rémhírterjesztő”, de a hatalmi társadalomképben sokan vannak az ellenséges elemek és rejtőzködők. Hatalmi szempontból a rémhírek általában a gazdasági kényszerek, adózás, kötelező kvóta-beszolgáltatás halasztásáról, eltör- léséről, a csajkarendszer bevezetéséről szóló hírek.

A félelmet, rémületet olyan szociokulturális tényezőnek tekinthet- jük, amely a totalitárius rendszer falusi hatalmának biztosítását segítette. Úgy véljük, a közös termelőszervezetek szervezésével szem- beni társadalmi ellenállás vereségét, a tulajdonviszonyok nyílt konf- rontáció nélküli átalakítását, más, a történelmi fejlődésben gyökerező szociokulturális tényezők is elősegítették.

A székelyföldi társadalom a kollektivizálási kampány kezdetekor csak részben individualizált társadalom: a belső cselekvési terekben kollektív formák működtek. A magángazdálkodás idején is jelen volt a termelőmunkában a kollektívizmus több formája. Ennek legfontosabb intézményei a kölcsönös együttműködések, közös szervezést igénylő, gyakorlatilag a kollektivizálás kezdetéig fennálló ugarrendszer és a természeti erőforrások közbirtokossági kezelése. Úgy gondolom, a közös, egymáshoz igazodó termelés-szervezés mentális hagyományai megkönnyítették a kollektív gazdaságok szervezését is. A falusi társadalom működésben rejlő másik, a rendelkezési hatáskörök állami kisajátítását megkönnyítő tényező, az autoriter viselkedésformák elfogadásának hagyománya pl. a családi, kapcsolatokban, férfi-nő viszonyban, stb. A családi viszonyokat tárgyaló néprajzi irodalom eredményei e tekintetben meggyőzőek.⁹

Úgy vélem, a kollektivizálás „sikerese” befejezését a két Homoród mentén a társadalmi-gazdasági kényszerek mellett ezek a tényezők is elősegítették.

Összefoglalva, a vizsgált korszakban és földrajzi területen megismert forrásokból, személyes dokumentumokból a falvak társadalmi viszonyainak változásairól az alábbi megállapítások tehetők.

A külső kényszerek kivédését, csökkentését a társadalmi aktorok egyéni akciók és alkalmi koalíciók keretében próbálták megoldani. A falvak lokális társadalmi a kollektivizálás időszakában történetileg kialakult, finom különbségeket mutató differenciált szocio-kulturális alakzatok voltak. A források e differenciáltság lokális változatait dokumentálják, e tekintetben korábban kialakult képzeitemet módosítanom kellett.

A helyi társadalmi differenciáltság-változatok azt jelentették, hogy a társadalmi szereplők lokalitásonként meghatározott pozíció- és viszonyrendszerben cselekedtek. A bevetett védekezési technikák, rejtett ellenállási-, illetve a hatalom melletti lojalitás formáinak településszinten tapasztalható arányait a történetileg kialakult lokális közösségek helyi pozíció és viszonyrendszere szabályozta az egyén és hatalom, illetve a lokalitás és hatalom interakciójában. E viszonyrendszer határozta meg a makroszkopikus struktúrával való ütközésben az engedelmesség, a behódolás mértékét, a pillanatot amikor a hatalmi

igényekkel szembeni nyílt egyetértés rejtett ellenállásba, vagy esetleg nyílt konfrontációba csapott át.

A forrásokból az is egyértelmű, hogy a kutatott függőségi viszonyban az elszigetelt, egyéni túlélési technikák a dominánsak, a védekezés csak ritkán volt közösségi vállalkozás. Egyéni cselekvések néma sorozatáról volt szó, valószínűleg csak ezek töredékéről maradtak fenn nyomok és jelzések az írott forrásokban.

Bár a kényszerek kivédésére alkalmi csoportok is szerveződtek a külső beavatkozás egészében meggyorsította a helyi társadalmi kapcsolatok, kooperatív hálózatok szövetének szétbomlását. Az ellenséges világ a falun belül költözött, az ember csak magában bízhatott, mert a szomszéd, a rokon is feljelentette, ha saját földjéről a közös szérút elkerülve hazavitt szekerén néhány kéve gabonát.

A széthulló, atomizált, gazdaságilag kimerült falusi társadalom tizenhárom évig túlélésre játszó stratégiájában az erőviszonyok mérlegelésének képessége, az éber realitásérzék, behódolás vagy ellenállás változatainak éppen alkalmazható felismerése, a társadalmi gyakorlat olyan tapasztalatát jelentette, amely később a közös gazdálkodás kereteiben is hasznosult.

1990 után a termelőszövetkezeti gazdálkodás szétverésében, a köztulajdon megállíthatatlan széthordásában a kollektivizálást előkészítő időszak kényszereinek, az elszenvedett sérelmeknek utóhatását is látnunk kell. A közös gazdálkodás intézményeinek felszámolásában minden faluban azok voltak a véleményformálók és élenjáró kivitelezők, még a törvényes szabályozások megjelenése előtt, akiket három évtizeddel korábban fiatal gazdaként tulajdonuktól megfosztottak. Fél évszázad távlatából, egy évtized magángazdálkodási gyakorlatának tapasztalatai alapján elmondható, hogy az ötvenes években ellenálló, védekező falusi társadalom tulajdonképpen egy anakronisztikus célért küzdött. Függetlenül az akkori kényszerrel, súlyos emberi áldozatokkal modernizáló kommunista ideológiától, ma már látható, hogy az agrártermelési viszonyok átalakítása, modernizálása nélkül a vidék egyre elmaradottabb, leszegényedő kistáj. Egy értelmiségi az agrártársadalom ellentmondásos helyzetéről így fogalmazott: „akkor nagyapám azért volt elkeseredve, mert elvették mindenét, nem hagyták hogy termeljen. Ha élne, ma azért lenne elkeseredve, mert visszaadták

a földjeit és a mai költséges viszonyok között nem tudna termelni.”¹⁰
Az ötvenes évek birtokviszonyainak, a kis magángazdaságok akkori termelési kultúrájának 1990 utáni erőteljes restaurációja nehezen volna érthető és magyarázható a kollektivizálás korszakában elszenvedett kényszerek ismerete nélkül.

Jegyzetek

1. Néhány homoródalmási gazda Fogaras környéki erdőkitermeléseknél rejtőzött el, csak miután megszervezték a kollektívet azután tértek haza, később se álltak be a közös gazdaságba.
2. Gothárd Jánosné Sándor Anikó (1897-1988) homoródalmási lakos szóbeli közlése 1983. február 20.
3. Rigó Andrásné, Csiki Anikó (sz.1909) homoródalmási lakos szóbeli közlése, 1982. december 12.
4. Fúzi Gábor (1909-1999) oklándi lakos szóbeli közlése, 1992. szeptember 18.
5. Gyáni Gábor 2000:136.
6. Elmondta Rácz Mihály (sz.1945, Homoródalmás) 1993. február 12.
7. Gagy József 1998:22.
8. Pierre Mannoni 1991:71.
9. Lásd Gazda Klára és Nagy Olga néprajzosok munkásságát a nők és a gyermekek helyzetéről, függőségi viszonyairól a parasztcsaládban.
10. Kardalus János (sz.19. 35, Bögöz) szóbeli közlése, 2000 február 10.